

Ilxomiddin RUSTAMOV,

*Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Farg'ona filiali,
O'zbek tili va gumanitar fanlar kafedrasida dotsenti*

Taqrizchi: M.Teshaboev. Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Farg'ona filiali, O'zbek tili va gumanitar fanlar kafedrasida dotsenti

FAROBIIY VA IBN SINO ASARLARIDAGI INSONIY SIFATLARNI FALSAFIY TALQINI

Annotatsiya

Maqolada mutafakkir olimlardan Farobiy va Ibn Sinoning o'z asarlarida keltirgan insoniylik hislarini falsafiy-ilmiiy talqini haqida so'z boradi. Inson ruhi, aqli, jismi bir vujud mohiyatini anglatishini maqolada tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: Asar, tib, jon, ruh, quvvat, tabiat

ФИЛОСОФСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ КАЧЕСТВ В ТРУДАХ ФАРАБИ И ИБН СИНА

Аннотация

В статье говорится о философско-научной интерпретации чувств человечества, данной мыслителями Фараби и Ибн Синоу в их произведениях. В статье рассматривается тот факт, что душа, разум и тело человека представляют собой суть одного существа.

Ключевые слова: Труд, душа, дух, сила, природа.

PHILOSOPHICAL INTERPRETATION OF HUMAN QUALITIES IN THE WORKS OF FARABI AND IBN SINA

Annotation

The article talks about the philosophical and scientific interpretation of the feelings of humanity given by the thinkers Farabi and Ibn Sina in their works. The article discusses the fact that the soul, mind and body of a person are the essence of one being.

Key words: Labor, soul, spirit, strength, nature.

Kirish. Falsafa fani rivojlanish nuqtasining yangi bosqichi yurtimiz mustaqillikka erishganidan so'ng boshlandi. Bunda buyuk allomalarning ilmiy merosi o'rganilishi borasida keng ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Farobiy va Ibn Sinoning asarlarini o'rganish ham shu sohaning bir qismi sifatida rivojlanib bormoqda.

Ibn Sino fikricha, (jon) vujud mohiyatining shaklidir. Ruh tana bilan birga bo'lgan vaqtida uning aqliy quvvati o'z tabiatini (ya'ni, ruhning tabiatini, o'zligini) bilishga o'zlik qiladi. Ruh faqat (vujudsiz) o'z quvvati bilangina o'z tabiatini bila oladi. Lekin ruh o'z tabiatini, mohiyatini (o'zligini) aqliy quvvati bilan bilolmaydi. U hayoti davomida tajriba orttirish orqali, alohida holatlarda (ya'ni, juda chuqur tafakkurga berilganida) asta-sekin o'zini anglay boshlaydi. Ammo inson shunda ham o'z ruhining yashirin, sirli tabiatini anglay olmaydi.

Ibn Sino ruhning tanadan ayrilgan vaqtidagi holatlari haqida fikrlar ekan, ta'kidlaydiki, turli ruhlar o'z tanalarining talab, istak, ehtiyojlari tabiatiga ko'ra alohida sifatlariga ega bo'ladilar. Shy farqlarga ko'ra, badan istak, mayllarini, hayvoniy ehtirosalarini jilovlab, tiya olgan ruhlar musafforoq, boshqa ruhlar zaif va nopok bo'lishlari mumkin. Ibn Sino fikricha, badan asirligidan qutulgan ruh kuchliroq bo'la boshlaydi va har qanday narsaning buzilishi unga aloqador boshqa narsaning buzilishi bilan bog'liqdir. Misol uchun, daraxtning tanasi kesib tashlanib, quritilganida uning barglari ham quriydi. Chunki barglarning yashilligi tananing yashashiga bog'liqdir. Bunday bog'liqlik va munosabatlar turli shaklda bo'ladi.

O'simlik ruhi (joni) o'simlik tanasining hayotiga muvofiqdir. Bunday munosabat arazli, aksidensiyali emas, balki javhariy, mohiyatli munosabatdir. Bunday munosabatda ruh va tana boshqa bir ruh va tanaga bog'liq emas, chunki ruh va tana har ikkalasi javhar, substansiya ko'rinishda bo'lolmaydi. Bir javhar xuddi o'ziga teng boshqa javhargacha, mohiyatga bo'ysunmaydi, bog'liq bo'lmaydi. Narsaning mohiyati, tabiati aksidensiya bilan birgalikda buzilmaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Masalani mamlakatimiz faylasuf olimlari tomonidan o'tkazilgan tadqiqot ishlarini misol qilib tahlil etildi Ulardan A.Zohidiy, A.Irisov, A.Sharipov, D.Birukov, Ye.Krainskaya, O.Fayzullayev, S.Raximov, R.Nosirov, M.Xayrullayev, M.Jakbarov, M.Sharipov, H.Aliqulov, M.Baratov, M.Boltayev, Yu.Djumabayev, X.Djanmatova, H.Hamidovalarning ilmiy izlanishlarini ko'rsatish darkor. Yuqoridagi ilmiy tadqiqotlar asosan mutafakkirlarning etika, psixologiya, pedagogika va falsafa tarixiga doir qarashlarining talqiniga bag'ishlangan[1].

Natija va yechimlar. Bunday munosabatda (aksidensiya buzilsa ham mohiyat buzilmasligida) mohiyat (daraxt tanasi) aksidensiya (barg) sababining oqibati bo'lishi mumkin emas. Ruh bilan tana munosabati boshqachadir. Bu munosabatda ruh bo'lmasa, tana harakat qilolmaydi, ya'ni faol emas. Chunki tananing faolligi ruhiy quvvatlarga bog'liqdir. Jismoniy quvvatlar esa aksidental, ya'ni o'zgaruvchi bo'lib, ruhning moddiy suvrati shaklidir. Shunday ekan, inson ruhi uchun tana sababchi emas, chunki tananing faoliyatiga ruh sababchidi[2]r. Moddiy jismning yashashi o'simlik, hayvonlarda va insonlarda nafsga bog'liqdir.

Allomaning bu falsafiy fikrlardan, ilmiy asoslangan xulosalardan ko'rinadiki, Ibn Sino ruh - vujud munosabatida jism, tana buziladi va yo'qoladi, ruh esa yemirilmaydi va yo'qolmaydi, degan mustaqil xulosaga keladi.

Ibn Sino qayd qiladiki, insoniy ruhning ikki turi va ma'nosi bor[3]. Ya'ni agar ruh tanadan avval mavjud bo'lsa, uning tabiati yo ko'plikda yo alohida holda mavjud bo'ladi. Bu masalaga yanada chuqurroq qarasa, ta'kidlash lozimki, ruh mabodo tanadan avval mavjud bo'lganida ham, u kelgusida yo o'timishda qo'shiladigan tananing ruhi emas, balki boshqa ruhdur. Chunki ruh moddiy jism bo'lmagani uchun uning hajmi, rangi, og'irligi kabi miqdor o'lchovlari mavjud bo'lishi mumkin emas. Ruhning faqat tabiati, sifatleri, daraja, martabalari turlicha ko'rinishlarda bo'lishligini e'tirof qilish mumkin.

Insonlar o'lganidan so'ng boradigan joyi, qayta tirilishi - maod haqidagi fikrlari islomiy shariat ahkomiylariga muvofiq kelmaydi. Shu sababli, ortodoksal, rasmiy islom ulamolari Ibn Sinoning bu haqdagi falsafiy yondashuvi va ilmiy qarashlarini keskin tanqid qilganlar. Ibn Sino "Ash-Shifo" asarining "Maod" bo'limida bunday yozadi: "Inson ruhining tanadan ajralganida qanday holatda bo'lishini tadqiq etish zarur. Maod haqida shariatda nima deyilganligini bilish lozimdir. Lekin bu masalada payg'ambar xadislari aytilgan fikrlar bu masalaning yagona yechimi emas". Bu joyi Ibn Sinoning fikriga o'xshamaydi, bu zardushtiylik ruhidagi tadqiqotchilar fikri bo'lishi mumkin [4]

Aslida shu munosabat bilan Ibn Sino quyidagilarni ta'kidlaydi: Bu masalada ahvol shundayki, odamlar maod haqidagi qarashlarida asosan o'lgan odam ruhining tiriklikda qilgan savob ishlari yoki gunoh ishlari bilan bog'lab fikrlaydilar. Bu masalada (hadislardan oshirib) pand-nasihahat qilishga xojat yo'q. Payg'ambarimizning inson tanasining o'limdan so'nggi ahvoli haqida aytganlari, marhum tanasining baxt-saodati yoki kulfat, uqubati bilan bog'liqdir.

Ibn Sino ta'kidlashicha, ba'zi donishmandlar (faylasuflar) "maod" (qayta tirilish) haqida gapirganlarida inson tanasining savobli yoki gunoh ishlariga emas, balki ruhining baxt-saodatga erishuviga e'tibor beradilar. Insonning turli ruhiy quvvatlarida yo fazilatli, ezgu, savob ishlarga moyillik yoki yovuzlik, jabr, zulmga moyillik bo'ladi. Ruh o'zligini tanisa va ruhiy olamini yaxshi, xayrli ishlar bilan bezasa, oxiratda ham baxt-saodatga erishadi. Agar ruh komillikka va fazilatlariga intilmay, yomonlik, gunoh ishlar bilan o'zini ifloslantirsa, ular oxiratda jazo va azob-uqubatlariga uchraydilar[5].

Shunday qilib, Ibn Sino fikricha, inson ruhi erkin harakat qiladi. U yangi afлотunchilar aytgan, ruh xato qilib, tanaga kirib qolgan degan fikrni inkor etadi. "Tana ruh faoliyati uchun ish qurolidir". Ruh bilan tana qo'shilishining asosiy sababi - ruhning o'z faoliyatida tanadan foydalanishi uchundir.

Ibn Sino falsafiy ta'limotini tadqiq qilgan ingliz faylasufi va Eduard Karpenter buyuk allomaning izdoshi kabi, inson ruhi va tanasi munosabatlari haqida bunday yozadi: "Biz chindan mustaqil nav'larmi yoki yakkaligimiz bizning "Men"imiz yoki ruhimizning bir qismimi? Yoki individuallik, ruh o'zi butunlik emasmi? "Men"imiz jismimiz bilan birga yashaydimi yoki jismimiz "Men"imizning bir qismimi? Jism - yaxlit inson bo'lmay, "Men"imizning bir a'zosimi? Men inson tirikligidayoq kirishi mumkin bo'lgan abadiy, o'lmas sohalar borligiga ishonaman"[7].

Ibn Sino falsafiy ta'limotiga binoan inson tanasidagi, buzilish, chirish (arabcha - fasod) badanga, jismga taalluqli, tana o'lganidan so'ng ruh Aqli Kull - Olamiy Aqlga qo'shib ketadi. Ammo yovuz ruhlar tanasi o'lganidan so'ng og'ir ahvolga tushib, abadiy azob-uqubatlariga qoladi. Inson ruhining oxiratda baxt-saodatga erishuvi insonlarning bu dunyoda ma'rifat kasb etishi va ma'naviy musaffo bo'lib yashashiga bog'liqdir.

Alloma falsafiy qarashlarida muhim o'rin egallagan allegorik, majoziy mazmundagi "Ayniyayi ruhiya" qasidasida inson ruhining bu dunyoda qiynalishi va tanadan ayrilib, samoviy yuksaklik, Arshi A'loga qaytishini tasvirlaydi.

Mutafakkir ushbu asarida quyidagilarni bayon qiladi. Yuksak parvoz qiluvchi kabutar senga (jismingga) samoviy uyasidan uchib kelgan. Bu olis parvoz vaqtida kabutarning ma'naviy go'zalligini yer libosi to'sib qo'yib, ko'zga ko'rinmaydigan qilib qo'ygan. Lekin ruhning mislsiz go'zalligini faqat haqiqatni ko'ruvchi chinakam oriflar va faylasuflar ko'ra oladilar. Asarda tasvirlanishicha, ruh kabutari yuksak olamdan tuban olamga kelganida, bu yerdagi hayotning zulmat va zimistonligidan azob cheka boshladi[9].

Ruh kabutari o'zining Arshi A'lodagi go'zal hayotini eslar va sog'inar edi, samoviy vatanidan ayrilganiga iztirob chekar, ezilar edi. Lekin yillar o'tib, ruh kabutari yerdagi o'tkinchi tashvishlar bilan andarmon bo'lib, kundalik voqealar uchun yelib-ugurib, samoviy olamning go'zalligini, ezguligini, betakrorligini unutdi. U asta-sekin zamindagi suvsiz, giyohsiz cho'llarga, go'zalliksiz turmushga, ijtimoiy qiyinchiliklarga ko'nika boshladi. Natijada ruh kabutari mangu va cheksiz samoviy go'zalliklar olamidan butunlay uzoqlashib, yer yuzidagi o'tkinchi va cheklangan olamga kelgach, yuksak go'zallik olamini unutib, tana asirligida qolib, bolu parlari ifloslashdi. Ruh kabutari yer yuzidagi odatdagi mazmunsiz hayotining ayrim lahzalarida xotirasida muhrlangan, ya'ni o'zining olijanob, samoviy qush ekanligi, Arshi A'lodagi go'zal hayotidan ayrilganligi esiga tushib, qattiq qayg'urar, afsus-nadomatlar bilan ko'zlaridan duv-duv yosh to'kardi.

Ruh qushi tana qafasidan qaytish vaqti kelgunicha shunday g'am-qayg'uli kunlarni, yillarni, davrni boshidan kechirdi. U tana qafasidan, yerdagi hayot zanjirlari va turlaridan qutulgach, u yana o'zi kelgan go'zal, samoviy maskanga qaytishidan sevinib ketdi. Ruh qushi yana samovot sari olis parvozini boshladi. Shu vaqtda ruh kabutarining qalb ko'zlaridagi parda yo'qolib, u oddiy, mudroq uyqudagi jonivorlarning ko'ziga ko'rinmaydigan samoviy olam go'zalliklarini ko'ra boshladi. Allomaning tasvirlashicha, sevinch va hayratdan mag'rurlanib, qanotlarini erkin yoydi va cheksiz, mangu samoviy hayot sari talpindi [9].

Ibn Sino chuqur falsafiy mazmun kasb etuvchi mazkur qissada Ruh qushining zaminga kelishini xayrli demaydi, uning samoviy hayotiga qaytishi sababini salbiy holat sifatida baholaydi. Ruh qushining qaytishini alloma ruhning komillik sari parvozi deb biladi.

Ibn Sino ilmiy falsafiy xulosasiga ko'ra, insoniy ruh tanaga bog'langan, qaram emas, u tanadan mustaqil ravishda ruhlar olamida yashaydi. Aqliy ruhning abadiyligi uning o'z mohiyatidan emas, balki, uning Avvaliy Aql bilan bog'liq bo'lgan sifatidir. Ta'kidlash lozimki, Xudo birinchi marta Avvaliy Aqlni yaratgan. Shundan tug'ilgan, vujudga kelgan aqliy ruh abadiy yashaydi. Faylasuf alloma Arastuning fikricha, ruh - jimsiz mavjud bo'lishi mumkin emas. Jism ham ruhsiz yasholmaydi. (Bu yerda inson jismi ko'zda tutilgan). Eng quyi mavjudotlar ham muayan shaklga egadir. Shakli bor narsalarning ruhi ham mavjuddir. Shu sababli butun borliqda shakllar va ruhlar hamohang yashaydi. Ustozi Afлотundan farqli ravishda, Aristotel ruhni abadiy, mutloq demaydi va uning turli tanalarga ko'chib yurishini ham e'tirof etmadi.

Sharqda Ibn Sinodan avvalroq o'tgan mutafakkirlardan, faylasuflardan islom falsafasi asoschilaridan biri bo'lgan Abu Yaqub al - Kindiy fikricha, moddiy olam bilan ilohiy olamni bog'lab turuvchi o'rtadagi halqa - inson ruhidir va Inson ruhi olamiy ruhning bir qismidir[7.2].

Alloma fikriga ko'ra, o'ninchisi faol aql deyiladi. U insonga ato qilingan Aqlning vakili hisoblanadi va harakatdagi Aqlni bilvosita boshqaradi. Mana shu Aql olamidan Olam ruhi kelib chiqadi, u esa bu olamni, Koinotni tashkil etadi. Shu tariqa Koinot Aqli borliqning mohiyati bo'lib, olamiy ruhni paydo qiladi.

Abu Nasr Forobiy fikricha, moddiy jismlarning ruhi paydo bo'lib, yo'qolib turadi. Ruhiy mavjudotlar esa yo'qolmaydi. Baxt - saodat va azob uqubat vujud yo'qolganidan so'ng ruhga taalluqlidir. Tanosuhni, metemsihozni - ruhlarning turli jismlarga ko'chishini Abu Nasr Forobiy inkor qiladi. Uning fikricha jismlar modda va shakldan iborat.

Abu Nasr Forobiy fikricha, Aqli avval, Birinchi Aql butun Koinotni harakatga keltiradi. Birinchi Aql dan tabiiy ravishda sakkiz osmoniy ruh paydo bo'ladi. Bu osmonlarning har biri alohida va mustaqil harakat qiladi. Kosmik aqlarning uch turi farishtalar olamini tashkil etadi. Bular ikkinchi darajali mavjudotlardir. Faol Aql - uchinchi darajali mavjudotlar turkumiga kiradi. Mana shu faol Aql samoviy olam bilan moddiy olamni uzviy bog'lab turadi. To'rtinchi darajali mavjudot Yerdagi Aql va Jon, nafs bo'lib, bu aql va jonlar o'zicha mustaqil yashay olmaydi, balki ko'plikda va alohida individlarda yashaydi. Beshinchi darajali mavjudotlar, ya'ni muayan shaklli mavjudotlardir, oltinchi darajali mavjudotlar esa modda (materiya), unsurlardir.

Bu olti mavjudotdan uchtasi oliy darajali bo'lib, birinchidan, ilohiy mavjudotlar. Ikkinchidan, samoviy mavjudotlar. Uchinchidan, faol aql dan iboratdir.

Uchta quyi darajali mavjudotlar jonli va moddiy mavjudotlar bo'lib, ba'zilar ruhiy, ba'zilar moddiy shakldirlar[8.2]. Koinot aqlidan kelib chiquvchi mavjudotlar ham bir necha turga bo'linadi: birinchidan Samoviy mavjudotlar (farishtalar), ikkinchidan Gapiruvchi, fikrlovchi mavjudotlar (insonlar), uchinchidan O'simliklar, ma'danlar, unsurlar (tuproq, suv, olov, havo).

Abu Nasr Forobiy ta'kidlaydiki, odamlarning ruhlari turlichadir. Ular bir-biridan ma'naviy va aqliy qobiliyatlari bilan farqlanadilar. Abu Nasr Forobiy aytadi: "Ruh jismning kamoloti, aql esa ruhning kamlotidir".

Xulosa. Xulosa qilib aytish joizki, Farobiy va Ibn Sinoning falsafiy qarashlarida insonlarning ruhi va jismi turlicha bo'lishi va inson tarbiyasida ularni o'rni beqiyos ekanligini ilmiy-falsafiy tomondan chuqur o'rganish lozim.

ADABIYOTLAR

1. Турабаев М.С., Курмангалиева Г. Преемственность во взглядах аль-Фараби и Ибн Сины и проблема противоречия в их учении. Изв. Н КазССР (Отделение общ.наук). 1981. № 2. – 31-36 с.
2. Усмонходжаев Т. Воплощение идей Ибн Сины о роли и месте физического воспитания в гармоническом развития личности. В кн. «Абу Али ибн Сина. К 1000 летию со дня рождения». – Тошкент: Фан, 1980.
3. Форобий М. Масалалар мохияти. // Журн. "Соғлом авлод". – Тошкент, 2007. №10. – 14-26 б.
4. Файзуллаев О., Носиров Р. Абу Али ибн Синонинг баъзи табиий, илмий қарашлари. Китобда: «Абу Али ибн Сино. Туғилган кунининг 1000 . йиллигига». – Тошкент: Фан, 1980. – 50-61 б.
5. Фролова Е. А. Проблема веры и знания в арабской философии. – Москва, 1983.
6. Фролова Е. А. Индивидуальное бытие, искомое, но не найденное. - Москва: Восточная литература РАН, 1998. – 115-145 с.
7. Хайруллаев М. О малых трактатах и переписке Ибн Сины. В кн. «Абу Али ибн Сина. К 1000 летию со дня рождения». – Тошкент: Фан, 1980. – 52-56 с.
8. Шидфар Б.Я. Ибн Сина. – Москва: Наука, 1981. – 182 с.